

ŽEMAIČIŲ TARMĖS KILMĖS KLAUSIMU

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Prieš pradėdant aiškintis žemaičių tarmės kilmę, pirmiausia reikia aptarti patį terminą *žemaičiai*. Mat šis terminas ne visuomet buvo vartojamas ta pačia reikšme, jo turinys laikui bėgant gerokai kito. Todėl literatūroje žemaičių genezės klausimu tyrinėtojai neretai tuščiai ginčijasi vien dėl to, kad skirtingai supranta patį tiriamąjį objektą.

Dabar *žemaičiais* ir *aukštaičiais* vadiname žmones, kalbančius žemaičių resp. aukštaičių tarmėmis. Senovėje šie terminai žymėjo ne tarmes, bet geografines-administracines Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sritis. *Žemaičiais* buvo vadinami gana savarankiško politinio-administracinio senosios Lietuvos valstybės vieneto — Žemaičių kunigaikštystės — gyventojai. Pavadinimui pradžią davė lietuvių žodis *žėmas*, nes kunigaikštystės branduolį sudarė Vidurio Lietuvos (dabartinės aukštaičių tarmės plotel) žemumą. Likusios etnografinės Lietuvos gyventojai buvo vadinami *aukštaičiais* (nuo žodžio *aukštas*), nes šio krašto branduolys buvo Vilniaus—Ašmenos aukštumoje, arba tiesiog *lietuvois*.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI—XVII a. kuriantis lietuvių raštijai (suprantama, religinei), iš karto formavosi du raštų kalbos variantai: vienas buvo skiriamas Žemaičių vyskupystei (atsiradusiai buv. Žemaičių kunigaikštystės plote), kitas turėjo tenkinti pirmiausia Vilniaus vyskupystės gyventojų poreikius. Pirmasis raštų kalbos variantas (Daukšos, Petkevičiaus, Chilinskio ir kitų reformatų raštai) turi visas būdingąsias Nevėžio baseino žemumos tarmines ypatybes. Jam pradžią davė ano meto šio krašto tarmė, iš seno atlikusi tam tikro šnekamojo interdialekto funkcijas Žemaičių kunigaikštystėje. Šis raštų kalbos variantas (šių dienų požiūriu *aukštaitiškąs*) anuomet buvo vadinamas *žemaičių kalba*. Ji tada žmonės griežtai skyrė nuo antrojo raštų kalbos varianto (Sirvydo, Jaknavičiaus, 1605, 1677 m. katekizmų ir kt. raštų), anuomet vadinto tiesiog *lietuvių kalba*, kuriam pradžią davė Vilniaus ir jo apylinkių tarmė, turinti būdingąsias rytų aukštaičių ypatybes ir iš seno atlikusi interdialekto funkcijas etnografinės Lietuvos centrinėje dalyje.

Sąvokos „žemaičių kalba“ ir „lietuvių kalba“ anuomet buvo, kaip sakyta, griežtai skiriamos. Antai antruoju raštų kalbos variantu, taigi „lietuvių kalba“, išversto Ledesmos katekizmo, pasirodžiusio 1605 m., prakalboje vertėjas rašė (rašyba kiek supras-

tinta): „Ataio ausiump mano newieno žodzey, kurie neyszmanu sakos Cathechismo perguldito nuog io milistos kungo Mikaloiaus Daukszos Kanoniko Bažnicžios Zemayciu, iog esus anas perguldīs ii Zemaytiszka y, ir gieyde anis nuog mani, idant Lietuwiszka i butu pergulditas“ (išretinta mano — Z. Z.). Šioje ištraukoje Daukšos kalba vadinama „žemaitiška“, o vertėjo (vilniškio) — „lietuviška“. Oficialų požiūrį šiuo klausimu rodo, pvz., Žemaičių vyskupystės 1647 m. sinodo nutarimų leidinys (Synodus quarta dioecesis Samogitiae. . . Vilnae. . . A. D. M. DC. XLVII), kuriame paskelbtas popiežiaus Urbono VIII bulės „In Coena Domini“ tekstas, išverstas pirmuoju raštų kalbos variantu ir todėl vadinamas žemaitišku. Pateikiamas prieš bulės tekstą įdėto paaiškinimo vertimas iš lotynų kalbos: „Šią bulę, tiksliai išverstą į žemaičių kalbą („lingua Samogitica translata“) ir paskelbtą, reikia čia pridėti“.

Ilgainiui, žlugus Lietuvos valstybei ir išnykus seniesiems jos administraciniais padalijimams, buvusios Žemaičių kunigaikštystės ploto šiaurės vakaruose dėl kuršių ir lietuvių („žemaičių“) sumišimo atsiradusi tarmė gavo tradicinį *žemaičių* tarmės vardą, o likusios Lietuvos dalies tarmę (taigi ir krašto, davusio pradžią ano meto „žemaičių kalbai“) imta vadinti *aukštaičių* tarme. Dabar terminai *aukštaičiai* ir *žemaičiai*, vartojami tarmėms pavadinti, geografiniu požiūriu netikslūs, nes juk šiandieninės žemaičių tarmės branduolys yra ne žemumoje, bet Telšių aukštumoje, nuo kurių leisdamiesi žemyn, patenkame į aukštaičių tarmės plotą¹.

Dabartinė aukštaičių tarmė užima bent tris kartus didesnę plotą negu žemaičių tarmė, nes pastaroji aprėpia tik šiaurės vakarinę buvusios Žemaičių kunigaikštystės dalį. Kalbos istorijos požiūriu aukštaičių tarmė yra neabejotinai senoviškesnė, išlaikiusi daugiau senųjų lietuvių kalbos ypatybių. Dabartinėje žemaičių tarmėje senoviniai lietuvių garsai, iš dalies ir formos, yra labiau pakitę, nutolę nuo senojo prototipo. Ypač tai būdinga šios tarmės šiaurės vakarinei daliai, kurioje senovėje gyveno artimi lietuvių giminaičiai kuršiai, manoma, ten galutinai sulietuvėję tik apie XVI a. vidurį. Taigi dabartinės žemaičių tarmės kilmę tam tikru mastu galima sieti su kuršių substratu.

Kuršių kalba negalėjo išnykti visai be pėdsakų. Pereidami prie lietuvių kalbos, kuršiai juk kurį laiką turėjo būti *d v i k a l b i a i*. Tuo atveju visuomet būna neišvengiamas tam tikras abiejų kalbų ypatybių painiojimas. Buvusioje kuršių teritorijoje galutinai įsigalėjus lietuvių kalbai, kai kurios kuršiškos ypatybės išliko kaip atitinkamų lietuviškų ekvivalentų pakaitalas. Ilgainiui atskiri kuronizmai (ypač leksikos) galėjo išplisti ir už buvusios kuršių teritorijos ribų. Kalbininkai ir dabar žemaičių tarmėje, ypač šiaurės vakaruose, randa nemažai kuršiškų elementų. Tokiais linkstama laikyti, pvz.: „dounininkiškus“ dvibalsių *uo, ie* refleksus *ou, ei*²; trumpųjų *u, i* paplatėjimą bei virtimą atviraisiais *o, é*³; tam tikrais atvejais nekirčiuotoje pozicijoje *i* buvimą vietoj *e* (*rūdinį* „rudenį“,

kūpita „kupeta“...) ⁴; *c, dz* kai kuriuose žodžiuose vietoj minkštųjų *k, g* ir fonemų *s, z*: *š, ž* maišymą ⁵; afrikatų vengimą ⁶; skirtingą negu kitose tarmėse tautosilabinio *n* likimą ⁷; kirčio atitaukimą nuo galūnės į žodžio pradžią ⁸; kai kurias priesagas, pvz., *-alis, -alė* ⁹; atskirus žodžius, pvz., *aulys* „avilys“, *cyrulis* „vieversys“, *kālis* „akmuo“, *pylė* „antis“, *pūrai* „kviečiai“, *unduō* „vanduo“, *zuikis* ¹⁰ ir kt.

Ne visos suminėtos ypatybės yra vienodai aiškiai įrodomi kuronizmai. Viena kita iš jų gali ir nieko bendra neturėti su kuršių substratu. To substrato išaiškinimą sunkina toji aplinkybė, kad pati kuršių kalba nėra palikusi rašto paminklų ir jos būdingosios ypatybės gali būti tik rekonstruojamos, daugiausia remiantis dokumentuose išlikusiais kuršiškais vietovardžiais ir asmenvardžiais. Kai kurios iš nurodytų specifinių dabartinės žemaičių tarmės ypatybių, laikomų kuronizmais, yra būdingos ir Kuršo latvių kalbos tarmei, o tai, savo ruožtu, jau gana akivaizdžiai patvirtina jų kilmę iš kuršių kalbos. Todėl lingvistinėje literatūroje visai pagrįstai keliami mintis apie kuršių kalbos vaidmenį žemaičių tarmei susiformuoti ¹¹.

Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklausiusios dabartinės žemaičių tarmės ploto šiaurės vakarų dalis, senovėje apgyventa kuršių, buvo labai nusiaubta per du šimtmečius trukusios kovos su Ordinu. Net Mažvydo laikais, praėjus daugiau negu šimtui metų nuo tų kovų pabaigos, čia dar turėjo būti gyvenama palyginti retai, nes visame plote nebuvo nei vienos bažnyčios ¹². Daugelis senųjų gyventojų kuršių žuvo kovose arba išsikėlė toliau nuo svarbiausių kovų vietų ir anksti sumišo su lietuviais. Tų įvykių liudytojais laikytina bent dalis *Kuršiai* (*Kuršėliai, Kuršiškiai*...) tipo gyvenviečių pavadinimų, esančių dabartiniuose Kelmės, Šiaulių, Panevėžio, Ukmergės, Molėtų, net Varėnos rajonuose. Taigi nereiktų laukti kažkokių labai „įspūdingų“ kuršių kalbos liekanų buvusios kuršių teritorijos lietuvių kalboje. Šiuo atžvilgiu mums labai pamokantis turėtų būti Vilniaus krašto lenkų ir baltarusių kalbų, atsiradusių ant neabejotino ir visai neseno lietuviško substrato, pavyzdys: jose tik kruopšti lingvistinė analizė leidžia išaiškinti tam tikrus ir ne visuomet akivaizdžius lietuvių kalbos elementus.

Vadinamieji žemaičių tarmės kuronizmai anaipol ne visi yra tiesioginės kuršių įtakos padarinys. Dalis jų vėliau galėjo atsirasti pačioje žemaičių tarmėje dėl tam tikrų kuršių substrato sukeltų kalbinės raidos tendencijų. Atskirti vienus „kuronizmus“ nuo kitų šiandien nelengva, nes mes palyginti nedaug žinome apie pačią kuršių kalbą.

Gilesnė dabartinės žemaičių tarmės faktų diachroninė analizė leidžia apčiuopti kuršių kalbos įtaką ne tik atskiruose žemaičių tarmės reiškiniuose, bet ir pačioje struktūroje. Pasekę rekonstruojamų pralietuvių garsų ir formų raidą iki dabartinių aukštaičių tarmės šnekty, visur matome tiesią liniją: raida buvo betarpiška ir nuosekli. Bet to negalima pasakyti apie atitinkamą pralietuvių—

žemaičių raidos liniją: ji nėra tokia betarpiška, aiškiai jaučiamas tam tikru metu jos lūžis dėl postūmio iš šalies, t. y. kuršių kalbos poveikis. Be kita ko, tai matyti ir palyginus pralietuvių resp. rytinių baltų **ō, *ē* likimą aukštaičių ir žemaičių tarmėse. Aukštaičiai šiuos balsius siaurindami diftongizavo ir pavertė dvibalsiais *uo, ie*. Žemaičių tarmės plote raida buvo nevienoda ir prieštaringa. Arčiau aukštaičių, pietų žemaičių tarmės plote, vietoj **ō, *ē* dabar turimi siauri įtempti monoftongai *ū, ī*. Klaipėdos krašte, kur galima kuršių įtaka, išlaikyti monoftongai *ō, ē, o* žemaičių tarmės ploto šiaurės vakaruose, kur kuršių įtaka turėjo būti pati didžiausia, ryškesnio įtempimo resp. siaurumo visai nėra: čia tariami atviri diftongai *ou, ei*.

Bandymai rekonstruoti pralietuvių kalbinę sistemą ar jos elementus, kai į pirmą vietą keliami dabartinės žemaičių tarmės šnekty duomenys, duoda kitus rezultatus negu rekonstrukcija, paremta atitinkamų aukštaičių tarmės faktų lyginimu. Tai aiškiai matyti iš V. Grinaveckio darbų, ypač jo pralietuviškos priegaidžių sistemos rekonstravimo ¹³.

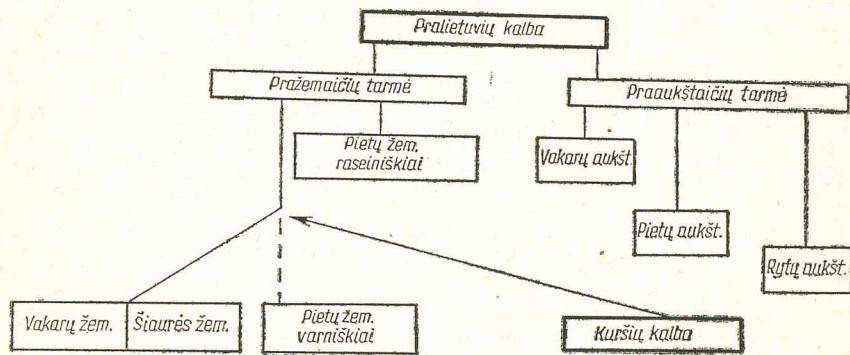
Visa tai verčia tipiską šių dienų žemaičių (turima galvoje šiaurės vakarų) tarmę istoriškai traktuoti kaip tam tikra prasme lietuvių dialektą „kuršių lūpose“. Tokio traktavimo atspindžių galima įžiūrėti ir kai kuriuose praeities rašytiniuose šaltiniuose. Matyt, iš tradicijos sulietuvėjusių kuršių dialektas ilgą laiką buvo vadinamas *k u r š i š k u* ir siejamas su senovės kuršiais. Antai Danielius Kleinas, apibūdindamas XVII a. vidurio lietuvių kalbos tarmes, išskiria atskirą kuršių tarmę, turėdamas galvoje dabartinės žemaičių tarmės šiaurės vakarų plotą, t. y. kur šiandien tariama *dōna, pēins* (vietoje bendrinės kalbos *dūona, pīenas*), arba Klaipėdos krašto žemaičius, tariančius *dōna, pēns*. Kad jis tą kuršių tarmę aiškiai skyrė nuo kitų žemaičių (atrodo, ir Klaipėdos krašto), matyti iš tokių jo pasakymų: „vienokia yra kuršių tarmė, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių... Žemaičiai, būdami kuršių ir klaipėdiškių kaimynai, mėgsta kalbos minkštumą... Bet jei tas tarmes norėtume sugretinti su mūsų vokiečių kalba, pasakyčiau: vilniečių tarmė visai atitinka Bavarijos, Austrijos, Silezijos vokiečių tarmę... Žemaičių ir klaipėdiškių tarmė — Žemutinės Saksonijos tarmė, o kuršių tarmė — Žemutinės Vokietijos arba Belgijos tarmė... Lietuvių *u* kuršiai kartais verčia į *o*, pvz., *musso* — vietoje *musu*“ ¹⁴.

Teofilio Šulco 1673 m. išleistoje Kristupo Sapūno gramatikoje (parašytoje apie 1643 m.) toji pati tarmė vadinama kuršiuojančia (curonizans). Čia rašoma: „Tarmių... yra trys: 1. Žemaičių (Samogitiae); 2. Karališkosios Lietuvos (Lithvaniae Regalis); 3. Kunigaikštiškosios Lietuvos (Lithvaniae Ducalis), kuri savo ruožtu skirstoma į grynąją (Pura), pusiau žemaičiuojančią (Semi-Samogitizans) ar kuršiuojančią (Curonizans)“ ¹⁵.

Su kuršių vardu šiaurės vakarų žemaičiai buvo siejami dar ilgai ir vėliau, net iki pat XIX a. pradžios. Antai vadinamųjų Giedraičio 1806 m. evangelijų leidinyje išnašose yra toks lotyniškas kalbinis komentaras: Borussice (=rytų aukštaičių tarme?) scribitur *rucominikas*, Curonice *numinikas*¹⁶.

Taigi kuršių substratą yra pagrindo laikyti svarbiausiu ekstralingvistiniu veiksniu, sukėlusiu specifinę lietuvių kalbos raidą vakarinėje istorinės Žemaičių kunigaikštystės dalyje, raidą, kuri lėmė dabartinės žemaičių tarmės, visų pirma jos šiaurės vakarų dalies, susiformavimą. Tos raidos sukeltos atskiros izofonos, matyt, ilgai niui yra slinkusios toliau į pietryčius. Ryškesnio poveikio visai nematyti tik žemaičių tarmės pietryčių pakraščiuose (pietų žemaičių raseiniškių patarmėje).

Visa tai, kas pasakyta, verčia manyti buvus tokią lietuvių kalbos tarmių raidą (tarmių pavadinimai pagal naująją lietuvių tarmių klasifikaciją¹⁷):

NUORODOS

1. Plačiau apie šiuos terminus ir jų raidą žr. Zinkevičius Z. Quelques remarques sur les sources de la langue des écrits lituaniens au XVIe et au XVIIe siècles.— *Studia indoeuropejskie. Prace Komisji Językoznawstwa*, Nr. 37., Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1974, p. 315—320; Zinkevičius Z. Dėl lietuvių raštų kalbos kilmės.— *Baltistica*, 1977, t. 13(1), p. 237—244; Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija.— V., 1978, p. 21—22; Попов А. И. Название народов СССР: Введение в этнонимистику.— Л., 1973, с. 95—97. Dar plg. Lasickis J. Apie žemaičių, kitų sarmatų bei netikrų krikščionių dievus: *Lituanistinė biblioteka*.— V., 1969, p. 14; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae: Fontes historiae Lituaniae I.— Romae*, 1971, p. 273.
2. Būga K. Rinktiniai raštai.— V., 1961, t. 3, p. 735 ir 856; Salys A. Kelios pastabos tarmių istorijai.— *Archivum philologicum*, K., 1933, t. 4, p. 26; Grinaveckis V. Žemaičių tarmės vokalizmo susiformavimas.— *Kalbotyra*, 1963, t. 6, p. 46—47; Гринавецкис В. Новое в литовской диалектологии.— *Acta Baltico-Slavica*, Białystok, 1965, t. 2, p. 191.
3. Būga K. *Min. veik.*, p. 221; Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*.— Rīgā, 1951, p. 53 ir lit.; Endzelīns J. *Concerning the Relation-*

ships of the Prussian Language with Congeners; Translated by Jēgers B. and Schmalstieg W. R.— *Baltic Linguistics* Ed. by Magner T. F. and Schmalstieg W. R. The Pennsylvania State University Press, 1970, p. 58; Grinaveckis V. Žemaičių tarmės vokalizmo susiformavimas... p. 54; Grinaveckis V. Žemaičių tarmių istorija (fonetika).— V., 1973, p. 183; Rudzīte M. *Latviešu dialektologija*.— Rīgā, 1964, p. 76.

4. Būga K. *Min. veik.*, p. 369 ir 411.
5. Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*.— Rīgā, 1951, p. 6—7; Būga K. *Min. veik.*, p. 235 ir 246.
6. Būga K. *Min. veik.*, p. 174; Salys A. *Min. veik.*, p. 25; Endzelīns J. *Concerning the Relationships of the Prussian Language with Congeners*... p. 58; Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija: Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais)*.— V., 1966, p. 144; Ма ж ю л и с В. *Социолингвистические заметки к архаическому характеру языка (балтийские языки)*.— *Baltistica*, 1974, t. 10(2), p. 120—121.
7. Endzelīns J. *Concerning the Relationships of the Prussian Language with Congeners*... p. 58.
8. Salys A. *Min. veik.*, p. 33; Grinaveckis V. *Žemaičių tarmės istorija*... p. 67; Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*... p. 46; Kazlauskas J. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*.— V., 1968, p. 28—29.
9. Vanagas A. *Lietuvos TSR hidronimų daryba*.— V., 1970, p. 284.
10. Būga K. *Rinktiniai raštai*.— V., 1959, t. 2, p. 300 ir 663; V., 1961, t. 3, p. 708; Vitkauskas V. *Apie kai kurių žemaitiškų žodžių vartojimą*.— *Lietuvių kalbos leksikos raida. Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 8.— V., 1966, p. 157, 163, 165 ir 168.
11. Būga K. *Rinktiniai raštai*.— V., 1961, t. 3, p. 411¹; Salys A. *Min. veik.*, p. 25—26; Otrembskis J. *Svarbiausi lituanistikos uždaviniai*.— *Baltistica*, 1968, t. 4(1), p. 123—124; Endzelīns J. *Concerning the Relationships of the Prussian Language with Congeners*... p. 58.
12. Zinkevičius Z. *M. Mažvydo raštų kalba*.— *Baltistica*, 1977, t. 13(2), p. 368—369.
13. Pz., Гринавецкис В. *Историческое развитие ударения и интонаций жемайтских говоров литовского языка (в сравнении с латышским)*.— В кн.: *Славянская и балтийская акцентология*. М., 1964, с. 13—17; Grinaveckis V. *Žemaičių tarmių istorija*... p. 125—127.
14. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika: Akademiniis D. Kleino gramatikų leidinys su vertimais ir paaiškinimais*.— V., 1957, p. 405—407 ir 428.
15. Schultz T. *Compendium grammaticae Lithvanicae*.— Regiomonti, 1673, p. 3.
16. *Lietuvizskas Ewangelias*.— Wilniuy, 1806, p. 119.
17. Žr. Zinkevičius Z. *Lietuvių dialektologija*... p. 13—16.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ЖЕМАЙТСКОГО ДИАЛЕКТА

3. ЗИНКЯВИЧЮС

Резюме

Термин *žemaičiai* (жемайты) в прошлом не имел ничего общего с названием современного диалекта. Им обозначались жители Жемайтского княжества (Жмудь), центром которого являлась Среднелитовская низменность (ср. *žemas* «низкий»). В XVII в.

письменный язык, развившийся на основе местного аукштайтского диалекта, назывался *жемайтским языком*. Современный жемайтский диалект стал именоваться жемайтским лишь после исчезновения старых административных единиц, что являлось следствием распада старолитовского государства. Носители диалекта, образовавшегося в северо-западной части бывшей территории Жемайтского княжества, унаследовали название *žemaičiai*. Основной причиной возникновения указанного диалекта являлось влияние субстрата близкородственного куршского (куронского) языка, окончательно исчезнувшего, по-видимому, лишь в середине XVI в. Следовательно, современный жемайтский диалект можно квалифицировать как литовский язык «в устах потомков древних куршей».